

یادی از گرمابه‌های قدیمی و پیشه گرمابه‌داری در مشهد یک قرن پیش

خزینه‌های خبر

غربی هم بسیار شگفت انگیز و لذت بخش بوده است. درواقع حمام کردن سنتی دیرینه در ایران پیش و پس از اسلام بوده که همه کار بری اش در تن شستن خلاصه نمی شده است؛ گرمابه‌ها درواقع پاتوق توده‌های مردم و محلی‌ها برای گفت وگو در باره مسائل روز و در جریان اخبار قرار گرفتن، خوش ویش کردن یا عقد قراردادهای مهم بوده و بار سومی مانند پسندیدن دخترهای دم بخت، تولد نوزاد، نوروز و دیگر جشن‌ها پیوند داشته است. آغاز هفته جهانی بهداشت سبب شد تادر سطرها یی به تاریخ ساخت گرمابه و گرمابه‌داری در مشهد قدیم بپردازیم.

پوشیدن لباس تمیز است. محوطه دوم معمولا مربعی و گود است و کف آن را از پلاتین یا چدن ساخته اند و سومین قسمت خزینه نام دارد. در اینجا گرم کردن گرمابه با هیزم غدن است، چون درخت کافی وجود ندارد درو بار سوخت از خار و خشاک و پهن و ناپاله حیوانات استفاده می شود. ساعت حمام قتن هم از این قرار است که مردان از صبح تا ۲ عصر و زنان باقی روز تا نیمه شب به گرمابه می روند و هنگامی که گرمابه برای زنان آماده شد، دلاک‌های مرد جای خود را به دلاک‌های زن می دهند. هر کسی زیر چاه و وسایل شخصی خود را دارد و ثروتمندان با خدمتکار به گرمابه وارد می شوند. »

● **تعداد گرمابه‌ها در مشهد قدیم**
بر پایه اطلاعاتی که «میرزا زین العابدین قاجار» از نخستین سرشماری مشهد در سال ۱۲۷۵ خورشیدی سیاهه کرده، مشهد این روزگار با ۶ محله، دارای ۴۰ حمام کوچک و بزرگ بوده است که بیشتر آنان در پایین خیابان قرار داشته‌اند. حضور زائران، کسبه، پیشه‌وران و جمعیت بسیار این محله که یکی از محلات پرآمد و شد بوده است، وجود این تعداد گرمابه را توجیه می کند. علاوه بر این و بر پایه اطلاعات کتاب «مشهد طوس» در اطراف شهر نیز ۱۰ حمام برای استفاده مسافران از گرد راه رسیده وجود داشته است که بیشتر شان وقتی بوده‌اند. تعداد گرمابه‌های مشهد در دوره پهلوی فزونی می گیرد و به دلائل مسائل بهداشتی با تغییر معماری روبه‌رو می شوند. «احمد ماهوان» در کتاب «تاریخ مشهدالرضا(ع)» از ۱۰ حمام معروف مشهد نام می برد که تقریبا همگی آن‌ها پس از طرح توسعه خیابان‌های اطراف حرم در دهه ۵۰ تا ۶۰ تخریب یا متروکه می شوند. دکتر «علی شریعتی» در کتاب «اهنمای خراسان» اما گرمابه‌های مشهد را به ۵۲ دسته گرمابه‌های معمولی و گرمابه‌های لوکس تقسیم می کند که گرمابه‌های پارس در میدان سراب، ویلا در خیابان احمدآباد، صدف در خیابان شاهرخ (مظهری) و مرمر در کوی سعیدی در دسته دوم جا می گرفته‌اند.

● **شکل گرمابه‌ها در مشهد قدیم**
مرحوم «غلامحسین بقیعی» در کتاب «مزار میرمیراد» بهترین توصیف را از شیوه کار حمام‌ها و شغل گرمابه‌داری در مشهد قدیم آورده است. او می نویسد: «آن موقع در هر محله‌ای دوسه حمام وجود داشت. بعضی همیشه مردانه بودند و بقیه فقط از اذان صبح تا ۲ ساعت از آفتاب گدشته مردانه و سپس زنانه می شدند. چون درون می تابد. محوطه اول بزرگ است و صفه‌های چوبی در اطراف دارد و جای جامه کندن و

محل ملاقات و دیدار افراد طبقات پایین ایرانی است. بیگانگان و سوداگران برای آشنایی با مذاکره در باره معاملات به حمام می روند و با کشیدن چپق و قلیان و نوشیدن قهوه ساعتی را در آنجا می گذرانند. در این مدت اخباری بین خود رد و بدل می کنند و خبرها را به جای دیگری می برند. امان‌ن‌های ایرانی حمام را بهترین نقطه تجمع خود می دانند و هر روز با یکدیگر در آنجا دیدار می کنند. هر شاه نشینی به گروه خاصی تعلق دارد و همواره پر از جمعیت است. صفه حمام در این مواقع به دادگاه زنان تبدیل می شود. زنان شکایت هایشان را مطرح می کنند، برای مشکلاتشان راهکار می یابند و آنان که قهرند یا کینه‌ای دارند، با وساطت و پادرمیانی موسسیدها دوباره دوست می شوند. همچنین دختران دم بخت را برانداز می کنند، از شوهر کرده‌ها و شوهر ناکرده‌ها خبر می گیرند و درباره همه امور موشکافی می کنند. »

«گارسیاسیلوا» در سفرنامه خود در باره حمام قتن زنان این طوری می نویسد: «زنان و دختران پیشه‌وران و طبقات پایین به‌طور گروهی به حمام یا تفریح و تماشای روند، اما زنان طبقات اعیان و اشراف هیچ‌گاه از خانه خارج نمی شوند و در خانه‌های خود حمام اختصاصی دارند.»

«کارلارسنا» از معدود سیاحان زنی است که برای تماشای شیوه حمام کردن ایرانی‌هایه گرمابه رفته‌اند. او که یک نیمروز در گرمابه به تماشای استحمام مشغول بوده است، می گوید: «حمام برای زنان ایرانی فقط شستن تن نیست و انواع آرایش و پیرایش را در آن انجام می دهند. گاهی حمام‌کن زن ایرانی بیشتر از یک نیمروز طول می کشد. نقالی و معرکه گیری، رصداخبار،

بردن عروس و آئونه حمام با دست و دایره زدن، حنا گذاشتن و خواستگاری کردن، از تفریحات متداول زنان در گرمابه‌های عمومی است.» «شاردن» نیز خاطراتش از گرمابه‌های ایرانی را این طور ثبت کرده است: «حمام کردن در ایران تشریفات بسیاری دارد و از کسی که حمام رفته بامیوه، انواع شربت و غذا پذیرایی می شود. مشّت و مال هم یکی دیگر از داروهای بزرگ ایرانیان است و همین که کسی احساس درد و فرسودگی می کند، به پشت دراز می کشد و دلاک بدن او را مشّت و مال می دهد. استفاده از حمام در ایران بیش از دیگر کشورهای شرقی که من دیده‌ام، رایج است.»

او همچنین گرمابه‌ها را چنین توصیف می کند: «گرمابه‌های ایران ۳ محوطه دارد که از هر سو مسدود است. نور از راه صفحات مدور کوچک شیشه‌ای که در زیر گنبد تعبیه شده است به درون می تابد. محوطه اول بزرگ است و صفه‌های چوبی در اطراف دارد و جای جامه کندن و

● **پیشینه گرمابه در ایران**
کهن ترین حمام ایران، حمام خصوصی تخت جمشید است که بقایای آن سال‌ها پیش در کاوش‌های این محدوده به دست آمده است. نویسنده کتاب «سوابق تاریخی حمام‌ها» در این باره می نویسد: «در یکی از کاخ‌های تخت جمشید، بقایای یک حمام خصوصی به دست آمده که از ۲۰۰۰ پیش داخلی و خارجی تشکیل شده و با پله‌ای از هم جدا می شده است. بخش داخلی شامل خزینه و آب‌روی حمام می شده که بر روی چاه

قرار داشته است. ساختار گرمابه‌ها پس از اسلام به‌طور کامل تغییر می کند و معماری آن با هنری درونی در می آمیزد و شکوفا می شود. همچنین تعدد اد گرمابه‌ها پس از اسلام به دلیل آموزه‌های دینی به شدت افزایش می یابند که قدیمی ترین آن‌ها در جهان، حمام‌های باقی‌مانده از دوره امویان است و نمونه‌هایش هنوز در کشور اردن باقی است. حمام‌های ایرانی در دوره صفوی گسترش پیدا می کنند و در عصر سلجوقی نظم می گیرند. درواقع از این دوره به بعد گرمابه‌ها به ۵۲ دسته حمام مسلمانان و حمام اقلیت‌های دینی تقسیم می شوند. علاوه بر این، حمام‌های سیار و بین‌راهی بسیاری نیز برای استفاده مسافران ایجاد می شود. ناگفته نماند گرمابه‌رفتن تا دوره قاجار یک امر تشریفاتی بوده است، برای همین حمام‌های خصوصی را فقط در خانه اشراف و بزرگان می شد پیدا کرد و عوام برای استحمام به گرمابه‌های عمومی می رفته اند.

● **گرمابه‌های ایرانی در سفرنامه‌های خارجی**
حمام‌ها و ساختار و شیوه استفاده از آنان در ایران از موضوعات موردعلاقه سیاحان بوده است و می توان گزارش‌های بسیاری درباره گرمابه‌ها در سفرنامه‌های خارجی خواند. برای نمونه «پولاک» حمام ایرانی را بهترین حمام می‌داند و می گوید: «شروع کار حمام‌با صدای بوق اعلام می شود و چون احتیاجات ضروری آن از طریق موقوفات تأمین می شود، بسیار کم هزینه است. حمام‌های ایرانی بدن را به بهترین وجه تمیز می کند و می توان گفت به دلیل مسائل مذهبی، حمام کردن با زندگی مسلمانان گره خورده است. این موضوع آن قدر مهم است که وقتی کسی می خواهد از خوبی محله‌ای حرف بزند، به یکی از مواردی که اشاره می کند، وضعیت گرمابه آن است.» برای «کاسپر دووویل» اما ارتباط و تعامل مردم با یکدیگر در حمام‌های عمومی بسیار شگفت آور بوده است. او می نویسد: «حمام‌های عمومی

«خواهی نرسد به جانت آسیب و گزند/نهار به حمام عمومی مشتاب/صد درصد کند بر تن و جانت پیوند/حمام کثیف و آب ناپاک و خراب/جز آب تمیز بهر شستن میسند/خواهی نواگر خوب درآیی از آب.»

همین مسئله سبب می شود در دوره پهلوی اول استفاده از گرمابه‌های خزینه‌دار ممنوع و حمام‌های دوش دار جایگزین آن‌ها شود. بر پایه پژوهش «غلامرضا آذری خاکستر» این اتفاق در مشهد این گونه رقم می خورد. اداره بلدیه در سال ۱۳۱۴ خورشیدی نخستین حمام نمره را در خارج دروازه فردوس، جنب دارالمحانین ساخت. شهرداری همچنین در این سال با صدور اعلامیه‌ای استفاده از خزینه را ممنوع کرد. در این اطلاعیه آمده بود: «شهرداری مشهد، صحیحه و معاونت عمومی: نظر به اینکه حمام‌های عمومی سبب سرایت امراض و استحمام در این قبیل خانه‌ها اساسا مخالف با اصول حفظ الصحه است، لذا برای جلوگیری از سرایت امراض و به نام حفظ الصحه عمومی، به تمامی مالکین و مستأجرین حمام‌ها از مردانه و زنانه اخطار می نماید که از این تاریخ الی اول تیرماه ۱۳۱۵، می بایستی خزانه‌های عمومی حمام خود را متروک و به قدر گنجایش حمام، تهیه دوش آب سرد و گرم بنمایند و فقط حمام‌ها می توانند خزانه‌های کوچک خصوصی که بتوان برای هر مرتبه شست و شو آب آن را تخلیه و تجدید کرد، داشته باشند. بدیهی است به منظور عملی شدن دستورات صحی، قبل از اقدام در دستور فوق، متصدیان حمام‌ها ملزم به اخذ اجازه کتبی برای طرز ساختمان آن از دایره صحیحه بلدی می باشند. (رئیس صحیحه، دکتر اقبال. ۹ اسفند ۱۳۱۴)» از این زمان دوش در حمام‌های عمومی رایج شد و بهداشت به گرمابه‌های عمومی راه یافت. از جمله حمام‌هایی که در این دوران با نهایت دقت و رعایت نکات بهداشتی ساخته شدند، می توان به حمام‌های کمیسری، حاج نوروز، صاحبکار، حکیم، گلشن، چهارسوق، رضوان، نوگل، اسلام، سلیقه، حکاک‌ها، باغ حاج ابراهیم، برق و حمام بازارچه حاج آقاچان اشاره کرد. اما بنا به گفته قدیمی‌های کوی دکترای مشهد، نخستین خانه‌های دارای حمام دوش دار را از دهه ۴۰ در این محله می شد یافت.

مشتری‌ها وسایل و لباس‌های خود را سو یا گله به گله روی سکوهای دورتادور سربینه، که صفه نامیده می شد، می چیدند و فقط با لنگی که شاگرد حمامی کنار دست تکتک آن‌ها قرار می داد، پابرهنه به درون حمام می رفتند. هر حمام دست کم ۲ خزینه اصلی داشت، یکی خزینه آب گرم و دیگری خزینه آب سرد. طول و عرض این خزینه‌ها در حدود ۶ در ۴ متر و گودی آن تا گردن یک فرد متوسط قامت بود. بعضی حمام‌های بزرگ مخصوص حمام بر این موارد، خلوت خانه و چاله حوض هم داشتند. چاله حوض به مراتب عمیق‌تر و گودتر از خزینه بود و حالت استخر سرپوشیده را داشت.

توقف و حرکت در خزینه آب داغ سبب می شد عضلات بدن نرم و استخوان‌ها گرم شوند و چرک‌ها خیس بخورند. پس از بیرون آمدن از این خزینه، کیسه کشی آغاز می شد. دلاک ابتدا مشتری را مشّت و مال می داد، سپس همه نقاط بدنش را با کیسه زبری که از پشم بز بافته می شد، می سایید. اگر فردی به اصلاح سر و صورت و بدن نیاز داشت، آن را هم انجام می داد. پس از لیف و صابون کشیدن، فرد دوباره به پیش خزینه بازمی گشت، سر و تن می شست و برای غسل و تطهیر به داخل خزینه آب داغ می رفت و در آخر هم به سربینه می رفت و آلودگی‌های پایش را در حوضچه کنار کفش کن می شست، لنگ دور کمزش را عوض می کرد و برای مشّت و مال نهایی به سر جای اولش بازمی گشت. در پایان هم با تن تمیز و جامه آراسته در برابر پیشخوان اوستا می ایستاد و کیف پول و امانتش را پس می گرفت. پول حمام، مزد کیسه‌کش، انعام مشّت و مال چی و بهای چای و... را سوا سوا پرداخت می کرد و مبلغ ناچیزی هم کف دست کفش کن می گذاشت و از در بیرون می رفت.

● **ساخت حمام‌های دوش دار در مشهد**
البته وضعیت گرمابه‌های ایرانی همیشه هم این قدر خوب نبوده است؛ مشهد دوره قاجار تا اوایل قرن ۱۴ به دلیل نبود امکانات بهداشتی، ناآگاهی مردم در زمینه بهداشت فردی و عمومی، زائرپذیری شهر و و افزایش جمعیت، شروع جنگ جهانی دوم و دیگر مسائل، با انواع مسائل بهداشتی و بیماری‌های عفونی و پوستی دست به گریبان بود. آن چنان که در هر نشو وین خطر ابتلا به یک یا چند بیماری وجود داشت است. «افسر سبزواری» گرمابه‌های آن دوران را در شعری این طور توصیف می کند:

ساده‌ای که یکی دورشته لنگ به هم گره زده را برای خشک شدن به آن می آویختند، چیز دیگری به چشم نمی خورد. ولی پشت بام حمام‌ها که از کف کوچه ارتفاع چندانی نداشت، منظره خارجی آن‌ها را نمایان می ساخت. پشت بام هر حمام از چند سقف گنبدی به وجود می آمد. بر سر هر گنبدی یک قبه کوچک نیم کروی مشبک با تعدادی شیشه‌های عرق کرده کثیف که روزنه‌های دایره شکل آن را می بست، به چشم می خورد و همیشه بخار آب همراه با بوی مخصوص حمام از درز بعضی شیشه‌هایشان بیرون می زد.»

آب مصرفی حمام‌ها یا از چاه تأمین می شد یا از قنات یا از جوی آب. کوره حمام‌ها را که زیر ساختمان اصلی قرار می گرفت، «گلخن» و متصدی آن را «گلخن تاب» می نامیدند و چون سوخت گلخن‌ها را بوته بیابان و پهن خشک شده چهارپایان تشکیل می داد و این چیزها را هم می بایستی در فصل تابستان تهیه و انبار کنند، در مجاورت هر حمام یک محوطه سرطویه مانند ی هم بود که آن‌ها را در آنجا روی هم می چیدند و آستش را می گذاشتند «کوهپار». در حیاط پشت همه حمام‌ها دوسه کوهپار بلند به شکل برج یا خرمن غله وجود داشت که از فاصله زیاد هم دیده می شدند.

گلخن تاب موظف بود پشت سرهم سوخت به درون گلخن بیاشد و با بیلچه دسته‌بلندی خاکستر آن را بیرون بکشد و گلخن را همیشه روشن نگه دارد تا آب خزینه‌ها و سنگ‌فرش صحن حمام دائم داغ باقی بماند. با اینکه این کار اساسی ترین کار حمامی‌ها بود، به علت کثیفی و مشقتی که داشت، مانند چاه خوگری از محقرترین شغل‌ها به شمار می رفت.

استحمام کنندگان پس از عبور از در ورودی حمام و پیمودن ده دوازده پله وارد «سربینه» می شدند. در یک سوی مدخل سر پینه، قفسه نگهداری کفش‌ها گذاشته شده بود و در سمت مقابل آن کرسی و جایگاه نشستن

اوستا و پیشخوان دخل‌وی قرار داشت. سطح سقف‌ها و همه دیوارهای سربینه با نقاشی‌های رنگی رستم و فراسیاب، لیلی و مجنون، یوسف و زلیخا و دیگر داستان‌ها پوشیده شده بود. اوستای حمام ضمن اشاره به لوحه‌ای ریخته به دیوار پشت سر خود، به هر تازه‌واردی می گفت: «هر که دارد امانتی موجود ا پسار بد بنده وقت ورود/نسپار داگر شود مفقود/بنده مسئول آن نخواهم بود.»

درباره پیشینه کهن ترین گرمابه مشهد

حمام ۴۰۰ساله شاه

عکس: جوان‌گودمانی/شهرآرا

مدیر کل میراث فرهنگی استان:

خانه تاریخی کوزه‌کنانی پابر جاست

حیاط قرار دارد.»

او با اشاره به طرح مصوب در شورای فنی میراث فرهنگی خراسان رضوی گفت: «طرح با رعایت همه موازین میراث فرهنگی و تأکید بر حفاظت عناصر واجد ارزش در بخش مذکور، تأیید، تصویب و به مالک اعلام شده است.»

مدیر کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی تصریح کرد: «هر گونه تخطی خارج از طرح تصویبی ابلاغی مرمت بنای موصوف، پیگردهای قانونی را در پی خواهد داشت.»

معماری است، وارد نشده است.»

به گزارش روابط عمومی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی، ابوالفضل

مکرمی فر، دیروز چهارشنبه ۱۸ فروردین ۱۴۰۰ ضمن

تقدیب خبر تخریب خانه تاریخی کوزه‌کنانی افزود:

«بخش فرور یخته در مجاورت سربوس‌های بهداشتی

الحاقی، دارای فرسودگی، ناکارآمدی و فاقد بهره‌ر داری

لازم بوده و این فروریزش ساختمانی، منحصر به جبهه

شمالی و محدوده طرح بازسازی است و در ضلع انتهایی

روزنامه
شهرامید
ورزشی

شنبه

۱۵ شهریور ۱۳۹۹

شماره ۳۳۵۵

SHAHRARANEWS.IR

۱۳

↓

تاریخ و هویت